

ГОРБАНЬ

Юрій Андрійович,
доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник
Національної наукової
сільськогосподарської бібліотеки
Національної академії аграрних
наук України
(м. Київ)

**НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ М.І. ПИРОГОВА
В КОНТЕКСТІ РЕФОРМУВАННЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ**

Науковий прогрес немислимий без обороту розумового капіталу: капітал цей, як і всякий інший, непродуктивний без кредиту мистецтва розпорядника, а ріст його неможливий без свободи наукового пошуку.

М.І. Пирогов.

На основі методів конкретно-історичного, порівняльного та проблемно-хронологічного аналізу, простежуються «точки перетину» ідей видатного вченого-педагога і громадського діяча М.І. Пирогова щодо реформування університетської освіти в Російській імперії другої половини ХІХ ст. з основоположними принципами закону України «Про вищу освіту» (серпень 2014 р). Йдеться, зокрема, про органічне поєднання в системі вищої освіти – як тогочасної, так і сучасної науково-дослідницької роботи і навчального процесу; про демократизацію, децентралізацію, колегіальність в управлінні вищими навчальними закладами; про творче застосування у вітчизняній системі вищої освіти зарубіжного досвіду. Результати дослідження виявили як збіг точок зору, так і лінії розходження. Узагальнюючий висновок зводиться до того, що у будь-яких реформах, у будь-які часи потрібні не тільки нові закони, а й нові люди, яким належить втілювати їх у життя.

Ключові слова: академічна наука, децентралізація, вузівська автономія, М.І. Пирогов, університет

Основываясь на методах конкретно-исторического, сравнительного и проблемно-хронологического анализа, прослеживаются «точки пересечения» идей выдающегося ученого-педагога и общественного деятеля Н.И. Пирогова относительно реформирования университетского образования в Российской империи второй половины ХІХ века с основополагающими принципами закона Украины «О высшем образовании» (август 2014 г.). Речь идет, в частности, об

органическом соединении в системе высшего образования – как в прошлом, так и на современном этапе научно-исследовательской работы и учебного процесса; о демократизации, децентрализации, коллегиальности в управлении высшими учебными заведениями; о творческом применении в отечественной системе высшего образования зарубежного опыта. Результаты исследования показали как совпадение точек зрения, так и линии расхождения. Обобщающий вывод сводится к тому, что в любых реформах, в любое время нужны не только новые законы, но и новые люди, каким надлежит воплощать их в жизнь.

Ключевые слова: академическая наука, децентрализация, вузовская автономия, И.М. Пирогов, университет.

On the base of concrete historical and comparative methods, and problem-chronological analysis, has been traced the "point of intersection" of outstanding educator and social activist M.I. Pirogov's ideas as for university education reforming in the Russian Empire of the late nineteenth century with the fundamental principles of the law of Ukraine "On Higher Education" (August 2014). In particular, it's about organic combination in higher education system – both, contemporary and modern scientific research and educational process; of democratization, decentralization of university life, collegiality in the management of higher education institutions; creative application of the domestic higher education of international experience. Results of the research revealed a coincidence of points of views and lines of distinction. General conclusion is to ensure that any reforms in all times requires not only new laws, but also new people who will implement them.

Keywords: academic science, decentralization, university autonomy, I. Pirogov, University.

Історичне дослідження – свого роду специфічний оптичний прилад, який дозволяє побачити в минулому сучасне і в сучасному – минуле. Це довільне судження узгоджується з класичним філософським визначенням, суть якого полягає в наступному: якщо будь-яке явище розглядати в процесі його розвитку, то в ньому ми побачимо рудименти минулого, основу сучасного і ферменти майбутнього.

У науково-практичному значенні назване визначення конкретизував видатний мислитель В.І.Вернадський. Заглиблюючись у вивчення історії науки вже на початку своєї наукової діяльності, він дійшов переконливого висновку методологічного характеру, а саме: потрібно історично заходити в минуле... Кожне покоління наукових дослідників шукає і знаходить в історії науки відображення наукових течій свого часу [1, 51]. Саме тому, наголошує вчений, для всякого дослідника історія науки не може бути байдужою. Немає

кращої можливості розкрити зміст, стан та нагальні проблеми, а заодно визначитися й з перспективою будь-якої науки, крім як розглядати її в процесі розвитку, тобто *історично* [2, 71]. Наукове осягнення минулого, у тому числі й історії наукової думки, за В.Вернадським, завжди збагачує людське знання новим сприйняттям об'єктивної дійсності. При крутому переломі понять і розумінь того, що відбувається, при масовому творенні нових уявлень і пошуків, обов'язковим є прагнення пов'язати їх з минулим. Тільки за таких умов, робить узагальнюючий висновок В.І.Вернадський, можна зрозуміти нове: «у старизні завжди новизна чується» [3, 256].

Сказане великим мислителем цілком екстраполюється на науково-педагогічні ідеї М.І.Пирогова, зокрема на ті із них, які стосуються університетської освіти, точніше – шляхів її реформування. Надто ж у контексті Закону України «Про вищу освіту» (липень, 2014 р.) [4]. Адже у його теоретичних напрацюваннях, в практично-педагогічній діяльності одне з центральних місць посідала проблема реформування університетської освіти, на якій, як у ті часи, так і сьогодні, переважно й «замикається» вища освіта загалом. В ряді своїх праць М.І. Пирогов професійно заглиблюється «у справу, близьку моєму серцю – а саме у справу університетську» [8, 141]. Саме тому його педагогічні напрацювання свого часу, як і на десятиліття наперед, мали великий вплив на розвиток вітчизняної освіти, передусім вищої.

Микола Іванович Пирогов (1810 – 1881) – видатний вчений-практик, і не тільки як хірург світового визнання, а й як непересічний діяч у освітянській сфері, належить до тих постатей вітчизняної історії, науковий та організаційний доробок яких не має терміну давності, залишаючись актуальним і в наші дні. Тож є належні підстави стверджувати, що його думки й практичні пропозиції багато в чому концептуально співзвучні суті завдань, які належить вирішувати на сучасному етапі. Викладені у його глибоко аналітичних працях, свого часу вони лягли в основу нового університетського статуту, прийнятого в Російській імперії в 1863 р. Сучасники М.І. Пирогова із академічного середовища вважали новий статут найбільш прогресивним з поміж усіх

попередніх, зазначаючи при цьому, що значний внесок у розробку його проекту зробив знаменитий педагог і учений М.І. Пирогов – спочатку у вигляді окремих зауважень, а потім у великій статті «Университетский вопрос», *«розглядаючи усі найважливіші сторони університетського життя»* (виокремлено нами – Ю.Г.) [5, 244]. Саме вони, як далі буде показано, логічно «вписуються» в концепцію Закону України «Про вищу освіту» (далі – «Закон...»), принаймні у його найбільш визначальні положення.

До речі, у зв'язку зі сказаним не можна не висловити подив, коли в одній із сучасних публікацій, що стосується університетської реформи 60-х рр. ХІХ ст., автор називає плеяду діячів (Арсеньєв К., Іконников В., Катков М., Модестов В., Чичерін Б.), які стояли у її витоків і які в гострій полеміці відстояли університетську автономію, навіть не згадує у цьому контексті постать М.І. Пирогова [12].

Принагідно зауважимо, що шляхи реформування університетів, якими їх бачив М.І.Пирогов, не були результатом його апріорних побудов. Вони спиралося як на його досвід науковця-практика, так і на досвід організаційно-педагогічної діяльності, якого він набув, працюючи попечителем спочатку Одеського (1856–1858), потім Київського (1858–1861) учбових округів. Звичайно ж, знадобився й зарубіжний досвід, якого він ще раніше набував безпосередньо в європейських університетах. Європейський досвід Микола Іванович опановував також під час тривалої роботи (близько чотирьох років, починаючи з 1862 р.) на посаді керівника професорського інституту в німецькому місті Гейдельберзі. Варто зазначити, що саме перебуваючи в Німеччині М.Пирогов у своїх листах і статтях, а серед них і у програмного характеру статті «Університетське питання», виклав основоположні принципи університетської реформи в Російській імперії, з урахуванням досвіду організації університетської освіти в провідних державах Європи.

Наголос на використанні М.І. Пироговим європейського досвіду при напрацюванні концептуальних засад університетської реформи 1863 р. робимо не заради констатації факту з його біографії, а з точки зору можливостей його

(досвіду) екстраполяції на суголосні проблеми сучасності. Адже «Закон...» не тільки ставить завдання «інтеграції системи вищої освіти України до світового освітнього простору», а й окреслює конкретні шляхи такої інтеграції. Природно, що законодавчо визначившись з вибором європейського вектору розвитку, автори «Закону...» наголошують, передусім, на необхідності «гармонізувати систему вищої освіти України та Європейського простору вищої освіти», конкретизуючи відповідні напрями та завдання такої гармонізації (Розділ XIII, ст. 74, 75). Щоправда, в «Законі...» не визначаються межі задекларованих інтеграції та гармонізації, тож доводиться лише здогадуватися: йдеться про фактичне входження, «розчинення» вітчизняної системи вищої освіти з її традиціями, національними особливостями у світовому чи європейському освітньому просторі, чи про імплементацію його загальноновизнаних здобутків у базові основи століттями напрацьованого вітчизняного досвіду.

Принагідно зазначимо, що М.І. Пирогов унікав механічного копіювання зарубіжної практики організації університетської освіти. Апелюючи час від часу до досвіду європейських університетів, він не був схильний його узагальнювати, надто ж абсолютизувати. Передусім він враховував особливості вітчизняного історичного розвитку загалом, соціально-політичні реалії російського суспільства, його традиції, менталітет і багато чого іншого. Звертає увагу й на те, що багатовіковий досвід європейських університетів уже акумулювався у певні консервативні традиції, тоді як російські університети, які відносно недавно почали засновуватися, потенційно були більш сприйнятливі до нагальних суспільних потреб, що їх ставили життєві реалії другої половини XIX ст.

З досвіду європейських університетів М.І. Пирогову найбільше імпонувала практика німецьких університетів, у якій він знаходив те, що вважав визначальним для «університетського питання» в Росії. Адже в Німеччині, на відміну від Англії чи Франції, органічно поєднувалися наука й освіта, тобто уже була апробована науково-навчальна модель, яка, на його

переконання, мала бути запроваджена у вітчизняних університетах. Тоді як в Росії того періоду, на переконання М.І. Пирогова, університетська освіта була орієнтована безпосередньо на професійну підготовку студентів, відірвану, як правило, від дослідницької роботи, як і від виховної, у чому він бачив негативну тенденцію заміни поняття «людина» поняттям «спеціаліст». Серйозним пороком вважав вузькоспеціалізований напрямок університетської освіти. Майбутній спеціаліст, за його визначенням, заклопотаний тим, щоб якнайшвидше приступити до практичної діяльності, де його уява бачить службові нагороди, користь і інші ідеали оточуючого його суспільства [7, 56].

Аналізуючи науковий доробок М.І. Пирогова, як і зміст його публіцистичних праць, неважко помітити, що він, як правило, уникав узагальнень, говорячи про «західні» чи «європейські» моделі університетської освіти. Він диференційовано аналізує досвід німецьких університетів, у яких, як уже зазначалося, чітко простежувалася єдність наукового дослідження з навчанням – принцип, який утверджувався в німецьких університетах з часів В. Гумбольдта. В досвіді англійських університетів його увагу привертала, передусім, орієнтація на розвиток загальних інтелектуальних здібностей, тобто розвиток особистості. Французьку модель університетської освіти він вважав такою, яка була орієнтована безпосередньо на професійну підготовку студентів, відірвану, як правило, від дослідницької роботи.

Отже, звертаючись до досвіду європейських держав, М.І. Пирогов не мав на увазі в буквальному розумінні пристосувати систему університетської освіти, як вона на той час склалася в Росії, до тієї чи іншої західноєвропейської моделі. Передусім він опікався реформами існуючої в Російській імперії системи університетської освіти, з врахуванням її традицій і специфіки, залишаючись при цьому переконливим прихильником того, щоб диференційовано запозичувати й адаптувати до російських умов перевірений на практиці досвід європейських країн.

Звичайно, розрізнена Європа часів М.І. Пирогова і Європа сучасна, глобалізована, інтегрована в усіх найважливіших сферах людської

життєдіяльності, з освітньою включно – не одне й те ж. Проте, інтегруючи українську систему вищої освіти в європейський освітній простір, сучасним реформаторам не зайве було б враховувати деякі застереження як з історичного минулого, так і особливості університетської освіти в окремо взятих європейських країнах. Тим паче, що й на даний час у глобалізованому «європейському освітньому просторі» продовжують зберігатися національні особливості не тільки у формі, а й у змісті вищої освіти.

Дослідник сучасних освітніх систем у європейських країнах професор Рур-університету (ФРН) Фрідріх Кюбарт застерігає: в дискусіях про реформи в галузі вищої освіти часто досить нерозважливо говориться про «західну» чи «європейську» систему вищої освіти. Звичайно, тут можна знайти спільні для багатьох країн риси. Але якщо подивитися уважніше, то тоді з'ясується, що окремі системи вищої освіти як і раніше характеризуються національними признаками (про що, до речі, й писав М. Пирогов – Ю.Г.), переслідують мету і завдання відповідних національних структур, а форми і зміст навчання відображають їх національну культуру [6, с. 86].

Так, за визначенням названого професора, в Німеччині з ХІХ ст. поряд з освітніми завданнями університетів утвердилася в домінуючій позиції їх дослідницька функція. Ідея освіти через наукову діяльність, створена Вільгельмом Гумбольтом близько 200 років тому, включала також навчальний аспект в процес пошуку наукової істини [6, 87]. Неважко зрозуміти, що саме така особливість німецьких університетів, як побачимо далі, найбільше імпонувала М.І. Пирогову, більш-менш чітко простежується вона і в «Законі...». Що ж стосується освітніх систем деяких інших європейських держав, то і в сучасному «європейському освітньому просторі» вони зберегли у концептуальному вияві традиції позаминулого століття. Так, для англійських університетів характерний розвиток загальних інтелектуальних здібностей, тобто розвиток особистості. Тоді як знання безпосередньо професійного характеру здобуваються в процесі післяуніверситетської освіти. Вища освіта Франції, навпаки, орієнтована безпосередньо на професійну підготовку.

Професійна підготовка в університетах проходить, як правило, окремо від дослідницької роботи [6, 86]. Із сказаного стає очевидним, що «європейський освітній простір» є ніщо інше, як єдність багатоманітностей, зведених до спільного знаменника.

Справедливості ради зауважимо, що автори «Закону...» у свій спосіб намагалися досягти чогось подібного, інтегрувавши в його (закону) «тіло» елементи названих багатоманітностей. Передусім, це стосується посилення дослідницьких функцій університетів та інших вишів, передусім тих, які мають статус національних, віднесених до розряду класичних. Так, ст. 26 «Закону...» серед основних завдань вищих навчальних закладів визначає «органічне поєднання в освітньому процесі освітньої, наукової та інноваційної діяльності». Більш того, наголошується, що «наукова, науково-технічна та інноваційна діяльність у вищих навчальних закладах є невід'ємною складовою освітньої діяльності... Проведення науки і науково-технічної діяльності університетами, академіями, інститутами є обов'язковим». Особлива увага при цьому надається дослідницьким університетам. Їх, у першу чергу, стосується положення «Закону...» (ст. 66) щодо інтеграції наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності вищих навчальних закладів і наукових установ Національної академії наук України, національних галузевих наук.

Звертаючись до науково-педагогічної спадщини М.І. Пирогова неважко помітити, що саме у цьому сегменті концепції реформування освіти чітко простежується свого роду дежавю. Тут Микола Іванович був безкомпромісним: «відокремити навчальне від наукового в університеті неможливо... Наукове без навчального все-таки світить і гріє. А навчальне без наукового, якою б не була для національності приманливою його зовнішність, – тільки блищить» [10, 334]. Отже, на його переконання, «потрібно організувати університет так, щоб він задовольняв і насущні проблеми суспільства, і високі вимоги науки» [8, 165]. Чи стане хтось заперечувати сказане, екстраполюючи його на сьогоднішня?

Своє бачення суті університетської реформи, зокрема в частині поєднання навчальної і наукової діяльності, М.І. Пирогов вмотивовує доводами, які черпає

з історії науки. Перші університети, засновані передовими людьми свого часу, на його переконання, були справжніми і єдиними представниками сучасної науки. Не було різниці між академією і університетом. Хто рухав науку вперед, той і навчав. Додаючи при цьому: навчання пристосовувалося до науки, а не до знань учнів [10, 324]. Екстраполюється на сучасність і досвід перших європейських університетів, узагальнений М.І.Пироговим, суть якого полягає в наступному: «Знати й уміти прикласти знання до справи і життя – ці два устремління розумової діяльності людини виявили себе уже в первісних суспільствах. Вони проявилися і при заснуванні перших університетів [10, 325].

Свого роду побажанням-застереженням з минулого сучасним реформаторам є й інші міркування М.І.Пирогова. Як то: прикладне спрямування, не вироблене наукою на рідному ґрунті, не могло розвиватися і йти прогресивно вперед. Заохочуване тільки ззовні, штучною регламентацією держави, воно могло тільки частково задовольняти нагальні його потреби [10, с. 328]. Не менш актуально, з огляду на положення «Закону...» про інтеграцію вузівського навчального процесу і його наукової діяльності з академічними установами, сприймається й наступне міркування вченого-педагога: «Ми живемо в такий час, коли сильно відчувається необхідність у зближенні суто наукового і прикладного, наукового і навчального... Академія могла би справляти величезний і благодатний вплив на нашу освіту» [10, 351]. При цьому вкотре посилається на зарубіжний досвід. Наголошує, що хоча і в інших країнах академії, з їх суто науковим характером, відокремлені від університетів, але жоден університет на Заході ще не заперечував життєвої необхідності поєднання двох елементів – наукового й освітнього – в одне ціле. Хто істинно рухає науку, той за природженими людині нахилами, бажає й інших зробити учасниками такого руху [8, 144].

У цьому ж контексті заслуговує на увагу й наступне порівняння. «Закон...» (ст. 32) не допускає залежності науково-педагогічної діяльності від політичних партій, громадських і релігійних організацій. Категоричний щодо цього й М.І.Пирогов: «Наука – пані чи служанка суспільства? Суспільство її

виховало для себе, але не у слуги собі... Наука зобов'язується задовольняти все нові й нові потреби суспільства. Але суспільство зобов'язане не порушувати свободу пошуку» [10, 374–375]. «Свобода наукового пошуку» (з цитати, винесеної в епіграф статті) – одна з визначальних ланок концепції реформування університетської освіти за Пироговим, яка поєднує його реформаторські ідеї з базовими основами «Закону...».

Отже, повернути науку в університети – один із імперативних лейтмотивів М.І. Пирогова в контексті університетської реформи, якою він її бачив. Його співзвучність нагальній потребі дня сьогоднішнього більш ніж очевидна. Зокрема, й з огляду на виховну функцію науки. В науці, переконував Микола Іванович, приховується такий морально-виховний елемент, який ніколи не зникне, якими б не були її представники. Наука бере своє, і, діючи на розум, діє і на мораль [9, 260]. Сказане стовідсотково «напрошується» в контекст закону України «Про вищу освіту».

Точкою перетину, у якій майже у буквальному вияві сходяться реформаторські ідеї М.І. Пирогова й відповідні положення «Закону...» є проблема демократизації всього освітнього процесу, забезпечення реальної автономії вищих навчальних закладів та децентралізації управління ними. Діяльність вищих навчальних закладів, за «Законом...», провадиться на принципах автономії та самоврядування; поєднання колегіальних та єдиноначальних засад (ст. 32). Автономія вищих навчальних закладів, як її трактує «Закон...», – це самостійність, незалежність і відповідальність вищого навчального закладу у прийнятті рішень стосовно розвитку академічних свобод, організації освітнього процесу, наукових досліджень, внутрішнього управління, самостійного добору і розстановки кадрів у межах, встановлених цим Законом (ст. 1). У наступній статті наголошується, що автономія вузів зумовлює необхідність таких самоорганізації та саморегулювання, які є відкритими для критики, служать громадському інтересу, здійснюються прозоро та публічно. Конкретним змістом автономію вищів наповнює положення (ст. 32), згідно з яким вищі навчальні заклади мають право

розробляти та реалізовувати освітні (наукові) програми в межах ліцензованої спеціальності, самостійно визначати форми навчання та форми організації освітнього процесу. Нарешті, інтегруючим положенням до всього сказаного є закріплене «Законом...» право вищих навчальних закладів діяти на підставі власного статуту (ст. 26), який, безумовно, не повинен суперечити законодавству.

Звертаючись до науково-педагогічного доробку М.І. Пирогова, до його концептуальних положень щодо університетської реформи зокрема, співвідносячи їх з відповідними нормами «Закону...», не зайве вкотре послатися на В.І. Вернадського: «Старе несподівано з'являється у новому вигляді, і тоді для сучасників з'ясовується, що в старому давно уже приховувалися й підготовлялися елементи нового» [3, 256]. Стосується це, передусім, таких визначальних категорій, які пронизують як ідеї М.І.Пирогова, так і положення «Закону...», як колегіальність, автономія, самоврядування, децентралізація. Всі погоджуються з тим, писав Микола Іванович, що університет не може не бути колегіальним. Якщо немає кращої формули для наукового і навчального закладу, то вся увага реформаторів має бути спрямована на організацію колегії. «Самостійна колегія – це така корпорація, яка бере на себе моральну відповідальність перед урядом і перед суспільством поширювати науку і просвіту. Чим вільнішою вона буде у своїй науковій і навчальній діяльності і наданими їй матеріальними засобами, тим більше на неї покладатиметься й відповідальності» [10, 343]. Але для цього повинна бути автономія.

Та чи можлива у нас автономія колегії, задається питанням педагог-реформатор. Як узгодити повну автономію колегії з державною централізацією? В централізованій державі вся автономія університету може полягати тільки у тому, щоб зробити його якомога менше бюрократичним і якомога менше залежним від бюрократії. Автономія і чиновництво не йдуть поруч [10, с. 338]. Сказано, як про українські реалії сьогодення.

Модернізацію університетської освіти М.І. Пирогов бачив як проведення перетворень через посилення самоврядування. Університетську автономію він вважав зразком, моделлю самоврядування в суспільстві загалом, оскільки, на його переконання, університет є кращим барометром суспільства. Автономія в широких розмірах, як це й необхідно при корінній реформі, може бути надана тільки університету децентралізованому. Міністерство могло б організувати контроль за правильним проведенням університетського самоуправління у різний спосіб, не притримуючись однієї, загальної для всіх формули [10, 340]. Підводити всі наші університети під один рівень не варто. А відтак, децентралізація університету, у баченні М.І. Пирогова, це й різноманітність експерименту в процесі реформування. Університет сам зможе найбільш раціонально визначати зміст своєї роботи, кількість і склад кафедр і все інше [10, 392]. Відповідно, кожний університет може і повинен керуватися своїми програмами. Я переконаний, пише М.І.Пирогов, що тільки так, а не інакше, може бути розв'язане університетське питання [10, 380].

Заключним рефреном до всього сказаного відносно бачення М.І. Пироговим суті «університетського питання» і що співзвучно концепції закону «Про вищу освіту» є сказане, знову ж таки, видатним педагогом-мислителем: «Робити можна тільки те, що органічно необхідне і за даних умов можливе». А для цього потрібні не тільки одні нові закони, а й нові люди. Останнє можна беззастережно сприймати як імперативне повеління й сьогоденній українській владі. І не тільки у царині освітньої реформи.

Список використаних джерел

1. *Вернадський В. І.* З історії ідей / В. І. Вернадський // Вернадський В. І. Вибрані праці. – К. : Наук. думка, 2005. – С. 48–59.
2. *Вернадський В. І.* Думки про сучасне значення історії знань / В. І. Вернадський // Там само. – С. 60–72.
3. *Вернадский В. И.* Из истории Академии наук / В. И. Вернадский // Вернадский В. И. Труды по истории науки в России. – М. : Наука, 1988. – С. 202–261.
4. *Закон України «Про вищу освіту»* // Голос України. – 2014. – 6 серп.
5. *Из эпохи великих реформ. Исторические справки.* – 5-е изд., доп. – М. : Товарищество тип. А. И. Мамонтова, 1894. – 716 с.

6. *Кюбарт Ф.* Европейские системы высшего образования в области гуманитарных наук на примере Англии, Франции и Германии : сходства и различия / Фридрих Кюбарт // *Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень : харківський історіогр. зб.* – Х. : НМЦ «СД», 2003. – Вип. 6. – С. 86–99.

7. *Пирогов Н. И.* Вопросы жизни / Н. И. Пирогов // *Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения.* – М. : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1953. – С. 47–72.

8. *Пирогов Н. И.* Чего мы желаем / Н. И. Пирогов // Там само. – С. 137–171.

9. *Пирогов Н. И.* Об уставе новой гимназии, предполагаемой проектом преобразования морских учебных заведений / Н. И. Пирогов // Там само. – С. 259–272.

10. *Пирогов Н. И.* Университетский вопрос / Н. И. Пирогов // Там само. – С. 324–393.

11. *Пирогов Н. И.* Письма из Гейдельбурга (октябрь 1863) / Н. И. Пирогов // Там само. – С. 405–460.

12. *Посохов С. І.* Погляди М. Н. Каткова на «університетське питання» у дзеркалі публіцистики та історіографії / С. І. Посохов // *Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень : Харківський історіогр. зб.* – Х. : НМЦ «СД», 2003. – Вип. 6. – С. 46–53.